

Vázsonyi Vilmos önéletrajza

(Részlet)

Újkori zsidóság, asszimiláció, cionizmus

HADAS MIKLÓS
ZEKE GYULA

„Én 1956-nak köszönhettem,
hogy egész életemben magyarnak is vallhattam magam.”

*Vázsonyi Vilmos Budapesten született 1935-ben. A múlt századforduló hason-
nevű, nagy tekintélyű demokrata politikusa, idősebb dr. Vázsonyi Vilmos
(1868–1926) unokája, s fia a szintúgy fontos politikai pályát befutó,
Dachauba hurcolt, majd a tábor amerikai felszabadítását követően Hanno-
verben elhunyt dr. Vázsonyi Jánosnak (1900–1945). Tanulmányait a Trefort
utcai Gyakorló Gimnáziumban letett érettségijét követően a budapesti böl-
csészkaron, majd bécsi, párizsi, tübingeni és római egyetemeken végezte. Az
1956-os forradalomban az egyetemi diákbizottságban tevékenykedett, majd
annak leverése után Nyugatra emigrált. Élt és gyakorta megfordul Bécsben,
Berlinben, Rómában, New Yorkban és Londonban, ám leginkább Párizsban
tartózkodik. Tárgyilag nehezen behatárolható, s intézményes tevékenységhez
sosem kötődő tudása egyedülálló az irodalom, a történettudomány, valamint
a szellem- és a művészettörténet területén. Végletesen verbális típus, nem szí-
vesen ír. Az alábbi szöveg – amelyben a zsidósághoz, az asszimiláció törté-*

nelmíleg bejárt útjához és a cionizmushoz való viszonyát fejtegeti – részlet abból a készülő kötetből, amely a szerzők vele rögzített számos beszélgetése alapján készült.

Ha az asszimilációt úgy értelmezzük, hogy feladjuk a sajátosságokat, akkor köszönöm, nem kérek belőle. Ha viszont úgy, hogy a különböző sajátosságainkat megtartva beilleszkedünk egy nemzeti kultúrába, mert az a miénk, mert szeretjük és vállaljuk, mert hozzá tartozunk, és a jó és rossz oldalaival együtt magunkra vesszük, akkor rendben van. De azon belül ugyanúgy, ahogyan más egy magyar katolikus dunántúli svábból lett pápista, aki az ellenreformáció oldalán állt, és más egy vad, nyakas debreceni kálvinista, aki a gályarabokkal azonosítja magát, és gyűlöli a pápistákat, más egy zsidó beszármazású magyar is, ha vállalja a saját zsidóságát. Akkor is más, ha nem vállalja, de akkor jellemtelen. Tehát akkor most itt a jellemes és jellemtelen emberek közötti különbségről van szó.

Nem tudom, ismeritek-e azt a viccet. Jó vicc, és a családunk hozzáállását is mutatja. Az első háború előtt egy régi óbudai kiskocsmában egy vendég három körül már az ötödik sóletet és kis üveg fehérbort kéri. A pincér kiviszi neki, de kicsit fél, hogy most mi lesz, ha előbb-utóbb megüti a guta, az nem fog használni a vendéglő hírének. Ötödik sólet, ötödik üveg. De kiviszi. Eltelik fél óra, fél négy, lassan megeszi a sóletet, megissza a bort, és kéri a hatodikot. Ekkor a pincér megijed, és bemege a konyhába a séfhez, aki ott foglaltoskodik, hogy hát ez a helyzet, és nem tudja, mit csináljon. Azt mondja a főnök: jó karban lévő ember? Igen – így a pincér. Akkor vigye ki! Kiviszi. Négy, negyed öt, és kéri a következőt. Hetedik? Ekkor a pincér már komolyan aggódik, most már a főnöknek is sok, kijön, megnézni a vendéget, és azt mondja: tudja mit? Vigye ki. Ha zsidó, akkor bírja a sóletet. Ha keresztény, akkor bírja a bort. És ha kikeresztelkedett, akkor dögöljön meg...

Tehát ennyit felütésképpen az asszimilációról. De kezdjük ott, ami evvel szorosán összefügg, a cionizmussal, hogy bennem személy szerint van büntudat is a cionizmussal kapcsolatban. Másrészt az is igaz, hogy kollektivistá mozgalmakat én csak kívülről tudok szimpátiával nézni, és nem résztvevőként. Ha én szeretem ma visszanézve a cionizmust – én, nem a család –, akkor ez azért van, mert levette a vállamról a muszkliskodásnak, a katonáskodásnak, az izomzsidóskodásnak a terhét. És tudom, hogy nyugodtan lehetek dekadens, mert vannak izomzsidók is, és énnekem akkor nem az egész zsidóságot kell reprezentálnom, és ha nem vagyok hajlandó izom- zsidóskodni – noha gyerekkoromban vívtam –, senki se fogja azt mondani: ja, minden zsidó nyamvadt. Hanem azt fogják mondani: ez egy dekadens zsidó. Ezt én szívesen vállalom, és vannak izmos zsidók is, és akkor minden a helyén van. Ezért van

szükségem muszklis zsidókra, Müller Dávidokra és Weisz Richárdokra. Ők nem voltak cionisták, félreértés ne essék, a századfordulón ez szóba sem jött, és később, Auschwitz után sem. Én ráadásul Weisz Richárdot még személyesen is ismertem. Nagypám nagy híve volt, MTK-s volt, az MTK színeiben lett olimpiai bajnok. '44-ben őt is irtózatosan kezelték, de túlélte valahogy, és emlékszem rá, mint idős bácsira, hihetetlen nagy tisztelettel néztem rá. Kis ember volt már akkor a Ricsi bácsi, és valami miatt többször járt a Liszt Ferenc téren, és így, '45 után pedig már ott lakott a közelben, szóval így, mint sziluettre emlékszem rá az ostrom előttről és azután abból a '45 utáni nehéz korszakból. Emlékszem Szép Ernőre és Fényes Adolfra is az üldözés előtti és utáni időkből is. Azután nagyon hamar mondták, hogy meghalt Fényes Adolf. Ez három, teljesen különböző asszimilált magyar zsidó – ha szabad ilyet mondani –, az egyik birkózó olimpiai bajnok MTK-s, a másik, hát Szép Ernő, nem is körülírhatóan zseniális ember volt, Tandorit kell megkérdezni... Emlékszem, Szép Ernő vezette be a nagyanyám emlékestjét '47-ben az Abbaziában. Akkor Szép Ernő már majdnem vak volt, fehér szemüvegben járt, azért valamit még látott, de ez már az a korszak volt, amikor így mutatkozott be: „Szép Ernő voltam.” Híres anekdota volt ez akkor, így mutatkozott be. Ebben benne volt minden az egészről, és hát az *Emberszag* az az 1944-es évről az egyik legjobb könyv, ugye, tehát ez nem Auschwitz, hanem az, ami Budapesten történt, a menetelések, a kényszermunkák, a bujkálás. Szép könyv, azt mondanám, hogy Nagy Lajos *Pincenaplója*, Kemény Simon, Márai Sándor és Fenyő Maxi bácsi naplója mellett talán a legjobb könyv a budapesti '44-ről, '45-ről. Fényes Adolf pedig a legnagyobb magyar festők egyike. Előtte álltak tehát példaként a magyar liberalizmus és a *Nyugat* nagyjai, és velük olyan magyar zsidók, akik az asszimilációnak nem a zsidó önmegtadással járó útját választották.

De térjünk vissza a cionistákhoz, tehát mondtam, hogy nekem szükségem van rájuk. Nekem, személy szerint. Nem feltétlenül a cionistákra, de az izomzsidókra mindenképpen szükségem van ahhoz, hogy én nyugodtan lehessenek nyamvadt zsidó, amihez viszont feltétlenül ragaszkodom. Hogy fejzsidó lehessenek, és semmiképpen sem izomzsidó. Na most, azt hiszem, hogy a Nordau-féle szociáldarvinista, biológista szöveg, ami hát amúgy a kor szövege a zsidóban, hozzájárult azért nagyon erősen ahhoz, hogy egy normális budapesti entellektüel vagy kereskedő, vagy orvos, vagy ügyvéd ezt a hülyeséget, ezt az izomhülyeséget, a friss levegő hülyeséget, és azt a hülyeséget, miszerint a zsidó regenerációnak ilyen természeti útja van, magára nem vehette. Nordau kitűnő író, kitűnő orátor, és ezek nagyon jó szövegek, de engem mint zsidót felszólít, hogy ilyen legyek, és ezt én nem akarom. És azt sem fogadom el, hogy ez egyenlő lenne a zsidóság, a zsidó kultúra megtagadásával.

Abban teljesen igaza van, hogy amikor itt nem bántanak bennünket, de elmennek Besszarábiába, és ott leköpi a rohadt, koszos, büdös zsidót, akkor ránk is gondolnak, és hogy ezt mindig észben kell tartani, de egyszerűen hülyeség, hogy egy nép regenerációjának a fizikai munka az útja. Ez gigantikus hülyeség. Azt mondja pontosabban, hogy szükség van erre a fizikai munkát végző társadalmi osztályra, mert ez hiányzik a zsidóságból, tehát nekünk is ki kell nevelnünk magunkból. Úgy mondja, hogy a gúla fordított, és ezt azzal a 18. századi zsidónemesítő, népjavító szándékkal, ahogyan a felvilágosult keresztények fordultak a zsidósághoz, hogy ezt most már meg kell változtatni. Ugye arról a régtől közkeletű szociológiai metaforáról van szó, amely a társadalmakat egy fölfelé szűkülő piramisnak tekinti, aminek az alján vannak a képzetlen és ennél fogva fizikai munkát végző tömegek. Csakhogy ma már a gúla az egész nyugati világban fordított, ahol nem az, azt úgy hívjuk, hogy harmadik világ és elmaradottság. És ráadásul mindaz a kirekesztés, ami a zsidóságban ezt a fordított gúlás társadalomszerkezetet előidézte, paradox módon a modernitásban előnyre vált. Ugye kirekesztik őket a középkorban a katonaságból, a földtulajdonból, valamint a céhekből s így az iparok nagyobb részéből. És rákényszerítik őket a pénzre. Arra, hogy adás-vétellel, hitellel foglalkozzanak. És kétszáz éven belül ez lesz a legfontosabb, vagy négy-, vagy ötszáz éven belül, attól függ, honnan nézzük, mindegy. Lehet kiabálni, hogy a zsidók csak ezt tudják, ehhez értenek. Hát erre rákényszerítették őket, és a véletlen úgy hozta – vagy nem a véletlen, ez most hosszú lenne –, hogy a zsidóság egy olyan struktúrába került, amely a modern társadalomban életképessé teszi. Na most, ez a gúla a Nordaunál az orosz narodnyikok baromságainak az áttétele zsidóba. Az tudniillik, hogy ez ott nemcsak szociológiai gúla. Megváltásmisztikáról van szó, amelynek lényege a fizikai munka és a fizikai erő. Ezt ők egy biológista, szociáldarwinista lendülettel mondják, ami értelmes ember számára akkor sem elfogadható, ha nem zsidó alapon áll. Ha modernista eugenetika, tudatos beavatkozás, akkor bizonyos feltételek közt és esetekben igen, de ez csak mai dolog. Olyan formában azonban, hogy szelektáljunk a szó vad értelmében, tehát Taigetosz és Spárta, és ezáltal kikapcsoljuk az izgalmas, érdekes, deviáns intellektusokat, ilyen formában nem vállalható a számomra. És hogy Nordau a deviáns intellektusokat ugyanúgy utálja, mint ahogy a nácik utálják a deviáns intellektusokat – noha hozzáteszem, ő maga is deviáns intellektus, és a nácik is deviáns intellektusok, ha egyáltalában érnek valamit. Az érdekesebb része, a „művészek”, azok bizony ide sorolandók, lásd például Hitlert.

De ma már én nem vagyok naprakész Nordauból, mert a sors megengedte nekem, hogy régen ne keljen a kezembe vennem, ez a sors külön ajándéka, de él bennem valamennyire, hiszen amiről beszél, az mindig is foglalkoztatott.

Én a bécsi kultúrán keresztül vettem ezt az egész témát magamnak újra elő, és Herzlt sokkal jobban szeretem, mert nála kevésbé lényeges az erő mint misztikus, militáns érték. Teljesen igaza van. A sors megmutatta, hogy nekik volt igazuk, időben lett volna szükség Izraelre, és itt büntudat is van bennem a szónak abban az értelmében, hogy kétségtelen, hogy ha megnézzük a 20. század közép-európai történelmét, akkor abban a beilleszkedő asszimiláció lehetőségei valóban megkérdőjelezettek. Megkérdőjelezettek, mert azt a fajta asszimilációt, ahol a különféle érdekes és értékes önálló hagyományok feladását kérik, azt a magam részéről elfogadhatatlannak tartom. Mert ebben az esetben egyszerűen értékvesztésről van szó. Tehát ami elfogadhatatlannak tűnik számomra, az a dolognak ez a filozófiai része, a fordított gúla az egyik oldalon, az orosz narodnyikizmus a másikon, és ez a népjavító szándék. És újra mondom, hogy a zsidóságnál csak az volt a probléma, hogy attól fogva, hogy beengedték az európai kultúrába, mindig száz-kétszáz évvel előtte volt a többinek, aminek az eredményeképpen gyűlöletet kellett hogy keltsen, mert a többiek még nem asszimilálódtak hozzá. Itt így mondanám. És a befogadó társadalom annál kevésbé voltak zsidógyűlölők, minél inkább asszimilálódtak a polgári világhoz, a kereskedelemhez, a pénzgazdálkodáshoz. Nem mindig és mindenütt volt így, de általában. Ahol nem, vagy ahol ebből problémák lettek, ott jött a modern antiszemitizmus, ott szükség volt rá, hogy az indulatokat levezzék. Ám miért következne ebből az, hogy a fordított gúla-struktúrát adjuk fel, amely lényegileg mégiscsak társadalmi lehetőségekhez és szellemi többletűzethez vezetett. Ezért abszurd azt mondani egy embernek, aki négy nemzedéke küzd azért, hogy a galíciai gettóból eljusson az emancipált drezdai fő utcai kereskedésig, hogy ő most menjen vissza homokot túrni valahová a sivatagba, 40 fokos melegbe, olyan körülmények közé, amit sosem tapasztalhatott meg. Ha ezt racionálisan úgy magyarázzák, hogy a gyűlölet erős, akkor egyetértek. De ha ehhez még hozzáteszik azt is, hogy ez azért kell, mert csak akkor vagy ember, ha sivatagot túrsz, és kereskedőként nem vagy ember, akkor nagyjából ugyanott vagyunk, mint a népi demokráciában. Van itt tehát egy antropológiai feltételezés, amellyel nagyon nem értek egyet. Nem, mert polgárelenesség és értelmiség-ellenesség is van benne, tehát nem csak jogos zsidó önvédelem. Mivel a másik oldalon még sokkal súlyosabb ilyen előítéletek hatalomra kerültek, igazolódott többé-kevésbé a cionisták álláspontja. Provizórikusan. Hogy ez olykor zsidó szemszögből is mennyire provizórikusnak tűnhet, arra utal egyébként a 67-es, győztes, hatnapos háború nagyszerű humorú izraeli miniszterelnökének, Lévi Eskolnak egy korábbi mondata: „Mikor lesz már az, hogy végre felépítettük ezt a csodálatos új országot, és nyugodtan hazamehetünk?”

Mert a másik oldalon az a helyzet, hogy az antiszemitaizmus planetáris volta, amely a globalizációnak egyenes következménye, nem menti ki az izomzsidót se abból a helyzetből, amely eredetileg a nem izomzsidó helyzete volt, vagyis abból, hogy létében más hatalmaktól és más emberektől függjön. És azt én még nem tudom, hogy a Jóistennek mi tetszik jobban. Tehát azt majd még meglátjuk, hogy a Jóisten mikor és hogyan fog megint beavatkozni a dolgokba, ha beavatkozik. Mert sajnos a 20. század arról is szól, hogy a Jóisten nem avatkozott be. Egyet azért tudok. Ha nem lett volna asszimilált zsidóság, akkor cionizmus sem lett volna. És ha Rommel megnyeri az afrikai csatákat, és Hitler később támadja meg a Szovjetuniót, akkor a palesztinai zsidókat irtják ki először, jóval az európaiak előtt. És akkor most másféle történelmi sorsinterpretációkat hallgathatnánk.

És ismétlem, nagyon kell vigyázni az asszimiláció szóval. Ha az asszimiláció annyit jelent, hogy el kell veszítenünk a sajátosságainkat, akkor, még egyszer mondom, nem kérek belőle. Ha az asszimiláció annyit jelent, hogy maradjanak meg és érvényesüljenek külön-külön ezek a sajátosságok, akkor elfogadom. És nagyon fontos hangsúlyozni, hogy nincs *egy* zsidó sajátosság. Száz zsidó sajátosság van, és különböző rétegekben és különböző zsidó mikroklímákban mások a sajátosságok. Ezeknek a fenntartásával vállalni száz százalékosan valamelyik nagy kultúrának vagy kis kultúrának az adottságait, beilleszkedni oda, ott élni és ott magad otthon érezni, ez minden embernek a sorsa, senki se egyszerűen magyar vagy német, vagy francia, mindenkinek van ehhez vallása, van tájegysége, van származása, van kevertsége. Egyetlen döntő és minden mástól különböző zsidó sajátosságot hiposz- tazálni – mint ahogy az antiszemiták tették, és néha a cionisták is – egyszerűen képtelenség. Szempont lehet csupán, a cionisták esetében értékmegőrző, értékvédő szempont. Az antiszemiták esetében kirekesztő, gyilkos és aljas szempont. De semmiképpen nem helyes a cionisták részéről sem! Látjuk, hogy milyen nehézségei vannak. Hogy a hihetetlen üldözés ellenére is milyen nehéz Izraelben a különböző országokból odakerült zsidókat e hiposztazált zsidó összetartozás jegyében összegyűrti. Mert ezek mindenképp vizionált dolgok maradnak, akkor is, ha nagyon valósnak tetszenek. Ha van hozzájuk egy közös állami ideológia, akkor a kísérlet még sikeres is lehet. Legalábbis én őszintén remélem, hogy sikeres lesz, és még egyszer mondom, hogy büntudat van bennem ezzel kapcsolatban. Úgy szoktam fogalmazni, hogy néha nagyon sajnálom, hogy a nagyapám az egész energiáját és az egész tudását Magyarországnak, és nem a cionizmusnak is adta. Ezt így megfogalmaztam már. Számomra Izrael akkor lett fontos, amikor Bécsben apai barátom, Alexander von Sacher-Masoch (a nagy Zacher-Masoch unokaöccse) azzal ébresztett, hogy izraeli megbízottak Argentínában elfogták és Izraelbe szállították a tömeggyilkos Adolf

Eichmann. Úgy éreztem, végre van valaki, aki visszaüt, és hogy ezentúl nem lehet büntetlenül zsidókat gyilkolni. Ezért mély hála támadt a szívemben, és a következő évben, életemben először, ellátogattam Izraelbe, ahol három hónapot töltöttem.

Néha ugyanis az az érzésem, hogy a magyar asszimiláció vagy akár a magyarországi integráció feltételei humánusan vállalhatatlanok. Mert olyan módon negligálják a zsidóság sorsát és a magyar nemzeti felelősséget a zsidóság magyar részének a kiirtásában, olyan fokon nincs szeretet, olyan fokon visszautasítás van az emberek egy részében, és olyan fokon zsidó vagyonból élnek máig százezrek anélkül, hogy tudnák, hogy abból élnek. És annyira nincs kísérlet ennek a tudatosítására. Hozzáteszem gyorsan, hogy ugyanez a helyzet a kommunizmus szörnyűségeivel is, és éppen a zsidósággal történetek mutatják, hogy a kétféle borzalom azonos társadalmi és tömeglélektani mocsokból serkedt. Bácskai földbirtokos anyai családom egy része még füst volt Auschwitz fölött, amikor a bolsevista tömegfosztogatók már vígan osztogatták birtokainkat a jórészt nyilas földigénylők között. Csak utólag tudtam meg, hogy az auschwitzi marhavagonokat is velünk fizették, s hogy az 1944 nyarán bevezetett köztisztviselői nyugdíjmelés is az elvett zsidó vagyonból volt lehetséges. A visszatérő túlélőkkel szemben pedig kiadták a jelszót: „Földet vissza nem adunk!” De senki nem beszél például a Délvidéken 1944–45-ben kegyetlenül legyilkolt magyarokról, vagy a Felvidékről jogtalanul kitelepített magyar tízezrekről sem. Németországban az elűzött németek komoly kártérítést kaptak, Magyarországon a magyar áttelepítettek még együttérző tekintetet sem. Sőt, fogalmazhatunk úgy, hogy '45 után – a faji alapot osztályalapra váltva – a tanulmányokból kirekesztő, foglalkozásokat tiltó és vagyoneklobzó zsidótörvényeket kiterjesztették a nem zsidókra is. Tehát nem arról van szó, hogy csak a zsidókkal szemben működik ez a közöny, hanem általában, mint alapvető embertelenség, gonosz hideglelkűség és mindenfajta szenvedéstörténetnek a visszautasítása, ilyen formában működik. Szervenek ettől túlélő '56-osok és családjaik is. A helyzet az, hogy a magyar értelmiség egy kis részében nincs így, sőt az egyszerű emberek között, elsősorban vidéken néha meglepő szeretetet és rokonszenvet tapasztaltam. A magyar értelmiség egy része pedig éppen a zsidó üldözöttek irányában nyitott. A *nem zsidó* értelmiség egy része. Én nekem mindig voltak barátaim, ismerősök, akik ilyenek voltak, és ez persze az embert rendre abba az illúzióba ringatja, hogy a dolog megy és lehetséges. És akkor szembekerülsz időnként teljesen más reakciókkal, amelyek nem is ellenségesek, csak tökéletesen érzéketlenek pszichológiailag. De ismétlem, ez sem csak zsidó ügy, a legkevésbé sem csak az. A bolsevizmus által kifosztott és üldözött osztályellenesség szenvedéseivel és esetleges

követeléseivel szemben is vakon és süketen áll az orgazda társadalom. Nekem különösen fáj, ha ezt a hidegszívűséget egykori üldözött zsidóknál tapasztalom. Mert az ellenségesség megint más kérdés, annak mindig megvan a helye. De ha ezzel a lelki érzéketlenséggel kerülsz szembe, akkor az van benned, hogy ennek semmi értelme nincsen, és ez így nem folytatható. Ha ez így alakul tovább, és csak azokat a fél és negyed zsidókat képesek befogadni, akik a zsidóságról többé-kevésbé lemondanak, és hogy abban a pillanatban, amint a partikuláris diskurzus bármilyen formában megjelenik, akkor ingerültek lesznek. Mások meg hajlandók ugyan a partikulárist elfogadni, de csak mint kisebbségi partikularizmust, és ezáltal gettóba zárják azt. Mert képtelenek azt a dialektikát magukba fogadni, hogy a nemzet a sokszínűségek gazdagsága. És ennek az elutasítása, ez véleményem szerint kultúremler számára seholy sem vállalható. Ez valami olyan, ami nem megy. Én nem vagyok multikulturalista, ne legyen félreértés, de abban viszont hiszek, hogy a kultúrának sok húrja kell hogy legyen, mert különben az a kultúra beszűkül.

Nagyon helytelen lenne tehát történelmileg egybemosni és összekeverni a különböző asszimiláns és nem asszimiláns zsidó magatartásformákat. Először is Magyarországon a cionizmus abban az időben abszolút kisebbség a zsidóságon belül. Miért kisebbség? Mert a magyar politikai osztás olyan, hogy a magyar zsidóság 1848 óta egy folyamatos sikertörténetet él, amelynek az állomásai ugye az 1849-es emancipációs törvény, amely az utolsó törvénye a Szemere-kormánynak, mielőtt elhagyja az országot. De ez már csak válasz valamire, amiről nem szoktak beszélni. A Ferencz József-i olmutzi abszolutista alkotmány, jóval a Szemere-kormány gesztusa előtt megadja a zsidóknak a polgárjogot az össz-Monarchia területén. És ezt az egész Bach korszak persze vállalja, betartja. Vagyis az emancipáció nem a magyar szabadságharcval kezdődik – bár a zsidók nagyon nagy mértékben kiveszik a részüket belőle –, hanem érdekes módon az abszolutista alkotmány vezeti be, és a szabadságharc leverése előtti utolsó pillanatban a magyar kormány is megteszi ezt a gesztust. A program lényegileg tehát megvan, mert abban a zsidó emancipáció is benne foglaltatik. Erről a liberális történészek általában megfelekednek. Ezt azért mondom, mert persze az ortodoxok számára – akiről idáig nem beszélünk, pedig fontosak – ennek megvan a jelentősége. Kétségtelen tehát, hogy ettől fogva mindkét oldal – Bécs és a magyar liberális nemesi elit is – a zsidó emancipáció híveként mutatkozik. És akkor jön az 1867-es kiegyezés és mindjárt abban az évben az emancipációs törvény, ahol a magyar parlament az 1849-es törvényt újra előveszi, és báró Eötvös József vezetésével megcsinálja a zsidó emancipációt. Ezt követően, az 1868-as zsidó kongresszuson alakul ki a három típus, a neológ, a status quo ante és az ortodox irányzat a zsidóságon belül

Na most, a mi családjunkban az ortodoxokat tisztelték és szerették. Ugyanakkor tudták azt is, hogy az ortodoxia társadalmi programja emancipációellenes, minthogy a rabbik legitimitása és hatalma a községeken belül az államhatalomnak vagy a földesúri hatalomnak való alávetettségén alapult. Az emancipációt, a polgári jogegyenlőséget megelőző évszázadokban a zsidó községek belső közhatalmi funkcióit ez tartotta fenn, hogy minden adót az össz-zsidóságra vetettek ki, amelyeket azután a korrupt vagy esetleg nem korrupt rabbik és a hitközségi vezetők osztottak el a zsidóságon belül, akiknek századokon keresztül kooperatív volt a legitimitása. A rabbik, illetve a hitközség megválasztja azt a rabbit, aki a hitközségi elitnek megfelel, és ez a hitközségi elit nagyon erősen együttműködik a mindenkori kormányokkal. Ezek a közösségek Európában évszázadokon keresztül működő közösségek. Uralkodnak a zsidóságon belül annyiban is, hogy a zsidók egymás közötti pereiben ők az illetékesek, és nem az állami bíróság. A királyi vagy földesúri bíróság csak ott illetékes, ahol zsidó és nem zsidó ügyéről van szó. Ez annyit jelent, hogy a rabbik és a hitközségi vezetők mindenkori pozíciója ennek az állami diszkriminációnak a függvénye. A zsidók ugyan számtalan dologból ki vannak zárva, de ezt ők örömmel vállalják, mert önék ez nagyon kellemes. Nem szenvednek attól, hogy a zsidó nem lehet egyetemi hallgató, mert addig biztos, hogy csak talmudista lesz vagy esetleg orvos, és elfogadja az ő hierarchikus uralmukat. Ezeket a belső uralmi viszonyokat az is garantálja, hogy nincsen szekularizált ortodox zsidó értelmiség. Ahhoz ki kell válni a zsidóságból előbb-utóbb. Vagy a község taszítja ki az ilyent, mint Spinozát. Szóval az ortodoxokat nem kell idealizálni abból a szempontból, hogy fenntartották a zsidóságot, az ortodoxok fenntartották az írni-olvasni tudást, fenntartottak egy hatalmas szellemi nívót az elitben, de semmiképpen sem nevezhetők nem kollaboránsoknak. Ők voltak az igazi kollaboránsok. Nem az üldözésben természetesen, de a diszkriminációban. Amit Hatam Szófé, a nagy tekintélyű pozsonyi tudós rabbi úgy mondana, hogy ne engedjétek be bennünket, legyünk szétválasztva. Tehát szétválasztás, gettó a szónak abban az értelmében, hogy a zsidó az csak zsidó dolgokat csinálhasson, és a nem zsidók csinálják a nem zsidó dolgokat. És az emancipáció számukra rossz dolog, mert annyit jelent, hogy ezek az ortodox rabbik a hatalmukat részben elveszítik. Ebből a zártságból kezd kimenekülni a zsidóság egy része a 19. század első harmadától. A neológia nem csak annyit jelent, hogy az emberek a meglévő ország nyelvéhez és kultúrájához akarnak asszimilálódni. A neológia azt is jelenti, hogy menekülni, szabadulni akarnak obskurantista rabbiktól és hitközségi vezetőktől. És ezt is általában el szokták felejteni. Hogy milyen mértékben kezd elfogadhatatlan lenni a felvilágosult zsidó nemzedékek számára, hogy ők nem mehetnek egyetemre, nem mehetnek még gimnáziumba sem, hogy ki vannak

zárva számtalan dologból, és hogy az ortodoxia maga is elégedetten fogadja ezt a helyzetet. Tehát abban a pillanatban, amint a másik oldalról megindul egy befogadó igény és folyamat, teljesen természetes lesz, hogy a zsidóság tömegein belül is egyre többen mondják, itt élünk több száz éve, tudjuk a nyelvet, szükségképpen, mert ipari munkás igen, de kereskedő nem működhet olyan helyen, ahol nem tudja a nyelvet. Ekkor még nincs ipar, korcsmáros lehet még a zsidó, hát ugye a nyelvet ott is tudni kell. Tudjuk tehát a hazai nyelvet, kívánjuk a nemzeti nyelvet, mondják, szeretnénk, ha a gyermekeink tanulhatnának az állam iskoláiban – amit II. József óta tehetnek meg, – miért maradjunk akkor ilyen hatáskörök alatt?

De mondom, jó egy évszázaddal később mi szerettük az ortodoxokat, mert tiszteltük a szellemi értékeiket. És hát a 18. században még szinte minden zsidó „ortodox” volt. Kitértek akadhattak, de nem volt nem ortodox zsidó. No most, ez a dolog lényege. Az ortodoxok iránti előítélet az asszimilált zsidóságban, a neológ zsidóság egészében és főleg a kitérteknél, akiről a viccet is meséltem, az egy társadalmi előítélet. És öngyűlölet is abban az értelemben, hogy ezek emlékeztetik őket valamire, amitől ők meg akarnak szabadulni. Elmondtam az előbb, hogy ennek a megszabadulásnak jogos és számomra vállalható elemei vannak. Az ortodox kultúra egészében megrekedt, egy kicsit olyan lett, mint bizonyos belterjes iszlám kultúrák. Személyek képesek voltak tudományos eredményekre, de csak ha kiszakadtak belőle. Az ortodoxok a szellemi értékek fenntartása mellett olyan fokon befelé fordultak, hogy az emberiség számára fenntarthatnak egy hatalmas értéket, a zsidóságot, de újat adni keveset tudtak. Most erre lehet azt mondani, hogy igen, a haszidizmus az volt. Igaz, kétségkívül. Ám komolyabb hatásra abban az időben csak a zsidóságon belül tett szert. Ahhoz, hogy nemzetközileg, világszerte mások számára is valamit adjon, az kellett, hogy későbbi asszimilált, cionista vagy nem cionista, de asszimilált zsidók mint Martin Buber, lefordítsák ezeket a dolgokat világnyelvekre, esszéikkel lássák el, bevezetéssel lássák el, és kommunikálják. Jellemző módon Achad Haam is a világban megmaradó diaszpóra szellemi központjaként képzelte el Izraelt és a feltámadó héber nyelvű irodalmat és kultúrát. Önmagában véve a haszidizmus is – csakúgy, mint a vahabitizmus, most ne keverjük össze, de – egy befelé szóló valami. Emögött a bezárkózottság mögött elmondtam az előbb a szociológiai, a negatív részt. De azt minden neológnak tudnia kell, hogy ha akarja, ha nem akarja, valahol az ükapja, vagy a szépapja „ortodox” volt. Tehát ha ő ma itt van, akkor akármilyen szép és felvilágosult, azért van itt, mert évszázadokon és évezredekken keresztül az üldözés és a diszkrimináció körülményei közepette valakik a zsidóságot fenntartották, és őket ma ortodoxoknak nevezik. Más nem volt. Ha volt, akkor az nagyon érdekes, vagy marannosz volt, és aztán visszatért zsidóvá, ha lélekben

zsidó maradt, vagy beolvadt más társadalmakba, és ott bizonyos értékeket talán be tudott vinni, de ezeket ma utólag kutatjuk. Borzasztó érdekes ez is. Nyilvánvaló, hogy a mentalitás és az érzékenység a kitérteknél is sokszor megmarad. Mondok egy példát. Engem mély belső zsidó örömmel töltött el az a tény, hogy az 1492-es spanyol kiűzés 500. évfordulója kapcsán szubvencionált kutatások, amelyek Spanyolországban egész hullámát váltották ki az érdeklődésnek, megállapították, hogy Cervantes mindkét oldalon zsidó családból származott. És én ennek halálosan örültem, persze azért örültem, mert a *Don Quijotét*, függetlenül Cervantes származásától, a legkedvesebb könyveim közé sorolom, imádom, egész életemben szerettem.

Na most, még valami az ortodoxiaról. Miért volt egyszerű őket szeretni, amint a hatalmat elvesztették? Nemcsak azért, mert továbbra is értékeket mentettek és tartottak fenn, olyan értékeket, amelyek mi nem tudtunk volna fenntartani, héber nyelvűséget az imákon és a héber írni-olvasni tudáson keresztül, a jiddist a többnyelvűségben a héber ábécével, és egy bizonyos teológiai tudást. Emellett azért is, mert a 19. század első felének végén a mendelssohni reformzsidósággal szemben Németországban – és nem véletlenül éppen ott – kialakult egy *kultúrortodoxia*. Az, amit Samson Rafael Hirsch képviselt, aminek a lényege az volt, hogy tudni kell mindent a szekularizált kultúráról is. Tehát az elutasító attitűd az ortodoxia egy részében megmaradt, mert egyszerűbb csak egy dolgot tudni. De a német kultúrortodoxia, és ezen keresztül a világ kultúrortodoxiája átvitt az elitbe egy olyan teológiailag megalapozott nézet-részt, hogy otthon kell lenni a szekularizált kultúrában is, és ez a felfogás a mai nyugati ortodoxiában is erősen jelen van. Amióta ez van, tehát amióta létezik olyan ortodoxia is, amely egyszerre van otthon a kettőben, azóta végképp semmi okunk nincsen velük háborúzni, ha nem obskurantista izraeli, marokkói vagy iraki, vagy bármilyen származású integrista örültek, mert integrista örültek egy közösségnek sose tesznek jót. Szóval van egy foka azért a fundamentalizmusnak, amely olyan fokon történelmietlen, olyan fokon egy bizonyos történelmi pillanatot akar hiposztazálni és szakralizálni, hogy semmi köze nincsen a Bibliához, nem jön ki belőle semmi igazából nemes. Esetleg misztikusban kijöhet. Talán. De hát nem erre van elsősorban szükség, ugye? És semmiképpen sem szociológiai képződmény, mert úgy működnek, ahogy működtek annak idején, most az izraeli kormányt zsarolják, és attól követelik, hogy a közösségeiknek adják meg ezt és azt, hogy mentse fel őket a katonai szolgálat alól, és tartsák el őket az adófizetők pénzéből.

A lényeg tehát az, hogy szeretjük az ortodoxiát, mert kijöttünk ugyan belőle, de nem fogjuk megtagadni az őseinket, és nem fogunk társadalmilag sznoboskodni, és ha valaki pajeszt visel és kaftánt visel és esetleg fokhagyma szaga van, akkor sem fogunk úgy tenni, mintha végső fokon nem ugyanakkor a

közösségnek lenne a tagja, amelynek mi is tagjai vagyunk, különösen addig, amíg előítéletek is vannak. Tehát nem vállaljuk azt a külső tekintetet, amit részint az antiszemiták, részint az izomzsidók – akik szintén nem szeretik őket, mert ők ugye olyan görnyedtek –, részint pedig a kitért, pöffeszkedő, újgazdag bárók órájuk vetnek. És 1867 óta már harcolni sem kell ellenük, ez a dolgok lényege, mert többé nincs állami hatalom mögöttük. Abban a percben, amint nincs állami hatalom mögöttük, ez egy filozófiai disputává válik, ami nagyon érdekes és fontos diszkusszió, de ettől még a testvéreink.

Tehát az ortodoxokhoz való viszony egyben a zsidósághoz való viszony is. És ezért a kitérés elutasítása, és a kitérték iránti meglehetősen szkepszis. S miért még? Mert sajnos a közép-európai struktúrában, szemben az angol és holland struktúrával, a társadalmi létra favorizálja a kitérést. Megmarad a középkorból az, hogy az a jó zsidó, aki nem zsidó. Ez, máig ez az, amit az előbb Magyarországgal kapcsolatban mondtam. Radnóti jó zsidó, mert nem zsidó. Annyi joga van, hogy ótestamentumi verseket írhat, amikor már éppen agyonlövik. Ennyi joga van. Azt szabad, különben is, az protestáns dolog is, az Ótestamentum engedélyezett, következésképpen az a jó zsidó, aki nem zsidó. Sajnos ez Közép-Európában nagyon erősen megvan, hogy ha valaki feladja a zsidóságát, akkor jó zsidó, akkor elnézzük neki. Most ez nem a nyilasokra vonatkozik, de mondjuk a társadalom egy része kétségkívül odáig azért nem megy, hogy mindennap a Dunába lője az embereket, legfeljebb társadalmilag vannak előítéletei, és azon belül ez, hogy lehetőség szerint ne tűnjön fel senkiről, hogy zsidó. Ha nem tűnik fel, hogy zsidó, akkor jó zsidó. Mert nem zsidó. Na most, ez a jellemtelenséget és a mimikrit favorizálja. Ha te nem lehetsz ki-nevezett egyetemi tanár, csak ha kitért vagy – mint szegény Angyal Dávid és hát számosan mások –, ha te nem lehetsz állami funkcionárius egy bizonyos fokon túl, csak ha kitért vagy. Viszont ha kitért vagy, akkor elnézzük neked, ez a másik oldal. Nem az, hogy ne tudnák, és nem az, hogy két nemzedékkel később ne ölnének meg Auschwitzban, de mégis, és hát volt egy fél évszázad, amikor elnézték. És különben is, ha elég korán tértél ki és elég sok a vegyes házasság, akkor megúszhatod Auschwitzot. Sőt, aki elfelejtette vagy nem tudta a zsidó nagymamáját, mint Imrédy Béla, esetleg még jó antiszemita is lehet. Ennek az előbb említett közép-európai és kelet-európai struktúrának az eredménye, hogy jobb kitérni, mert az mindenképpen társadalmi előnyöket hoz, és hátrány zsidónak maradni, mert az mindenképpen társadalmi hátrányokat jelent. Társadalmi hátrányokat, nem gazdaságiakat. Ennek a struktúrának az eredménye, amit mondtam, hogy a jellemtelenség, a saját értékektől való elfordulás, azok elfelejtése kifizetődik. Mások felé is kifizetődött. A magyar társadalom azt akarta, hogy aki tót, az felejtse el, hogy tót volt, akkor magyar nemes lehet, ez rendben van, és ebben az esetben bármennyire is tót a neve,

igyekeznek ezt kölcsönösen elfelejteni. Ugyanúgy a svábok és a német polgárság asszimilálódik, és ha megmagyarosítják a nevüket, akkor szintén elsőrangú magyarok lesznek, legfeljebb amikor aztán jön a náciizmus, akkor megint a gyökerek egyesekben felélednek. Felemás dolgok történnek, mert az asszimiláció – németeknél sem, de főleg a zsidóknál – nem a meglévő értékek befogadásával, hanem a meglévő értékek legalábbis részbeni elutasításának a jegyében történik, és egy közös masszába való beolvadásba torkollik, ami az egyik oka annak, hogy Magyarország alapvetően egy meglehetősen unalmas országgá vált Trianon óta. Trianon előtt azért a sokféleség megvolt, aztán Trianon után mindenkinek azt kellett elsősorban bizonyítani, hogy ő nem sokféle, hanem egyféle, és ez épp a zsidóság kirekesztésén keresztül sikerült. Így mindenki másnál elfelejtődött, hogy honnan is jött, mert hát az ország népességének egy része még a Trianonban meghagyott területen sem volt magyar etnikumú, csak magyarrá asszimilálódott ember. És akkor itt kialakult valami, aminek aztán, mondom, az lett az eredménye, hogy a jó zsidó az, aki nem zsidó. Mert, ismétlem, a történelmi Magyarország, amelyben az asszimiláció nehezen járható, de mégiscsak önkéntes útjai kialakultak, nem is hasonlítható a trianoni Magyarországhoz. Ady jut itt mindig az eszembe: „Kitárul a felé károm, kit magyarrá tett értelem, parancs, sors, szándék, alkalom.” A történelmi Magyarországgal amúgy sokat hadakozó Ady itt tulajdonképpen a csodálatos történelmi Magyarország legszebb vonásait inkarnálja, amelynek hatalmas érdeme volt a legkülönbözőbb vallások és etnikumok kényszer nélküli, önkéntes és gyakorta szeretetből történő magyarosodása. Ehhez a történelmi Magyarországhoz, amíg élek, ragaszkodni fogok. Csak az a baj, hogy már nem létezik.

Van egy ellenpélda, a holland zsidóság. Hollandiában, amikor bejönnek a spanyol zsidó menekültek, akkor az amszterdami letelepedő levél, amely azután a többi holland közösség számára a mintaként szolgál, azt köti ki, hogy jöhetnek, amennyiben a rabbijaik vezetésével jönnek, és zsidó hitéletet élnek. Ami pontosan az ellenkezője a dolognak. Akkor jók, ha a rabbijaik vezetésével zsidó hitéletet élnek. Miért? Mert ezek a spanyolok elől menekülnek, az inkvizíció elől menekülnek ugye, és visszatérők igen gyakran. Portugáliában olyan zsidók, akik már kitértek egy ideje, de most visszatérnek, és a hollandok nem akarnak spanyol kémeket vagy spanyol ügynököket közöttük. És ennek az a garanciája, hogy zsidók. Mert ha zsidók, akkor a spanyolok számára kész, akkor elveszett a lehetőség. Az a biztos, ha a zsidó vallását gyakorló zsidó, és jobb ebbe nem beleszólni – mondják a hollandok, akik ugye csomó vallási problémával, egy nagy vallási konfliktustömegben vannak épp elfoglalva: kálvinisták, katolikusok, stb. –, akkor nem lesz velük probléma. Sőt éppen az a letelepedés feltétele, hogy vallásukat gyakorló zsidók legyenek. Ez az ellen-

példa. És ennek következtében a holland zsidó zsidóként él, és aztán később ez Angliában nincs így kimondva, de ott is nyugodtan zsidóként él, nem az az ára a karriernek és a befogadásnak, hogy ki kell térnie. Szóval a kitérés a zsidóságtól való elszakadás. Mese nincs, ha nem jönnek közbe auschwitzok, akkor néhány nemzedéken belül annak az embernek a zsidó tudata megszűnik. Hát persze az európai társadalom azért mindig gondoskodik arról, hogy előbb-utóbb a dolog előkerüljön. Úgyhogy nálunk a családban nem az ortodoxokat, hanem a kitérteket volt divat nem szeretni. Most itt azért egy distinkciót tennék. Nem azokról a kitértekről van szó, akiket megszólít egy másik vallás. Tehát Szerb Antal vagy Sik Sándor, velük semmi baj nincsen. Még Radnóti-val se lenne, ha ezt nem olyan nagyon nehézkesen csinálta volna. Tehát nem azokkal van baj, akiket megszólít egy másik vallás, valóban katolikusok lesznek, vagy protestánsok. A nagyapámnak volt egy nagyon jó mondata erre: „Nem szeretem azokat a szabadgondolkodókat, akiknél a szabadgondolkodás azzal kezdődik, hogy kikeresztelkednek.” Ebben nagyon sok minden benne van.

Nem voltunk tehát a szónak abban az értelmében véve asszimilánsok, hogy ne vállaltuk volna a zsidó közösséget, annak minden negatív tartalmával. Szépen kifejeződött ez mondjuk akkor, amikor a nagyapámat kinevezték igazságügyi miniszternek. Néhány nappal később voltak a nagy ünnepek. Ő akkor az egész sajtót értesítette, hogy el fog menni a Dohány utcai zsinagógába, és ő fogja a tóránál olvasni a napi szakaszt, a heti szakaszt. És kérte, hogy jöjjenek el, és ezt írják meg, és kalapban le volt fényképezve az újságban, mert azt akarta jelezni, hogy igenis nem adta fel a hitét attól, hogy miniszter lett. Míg az egész polgárság – ahogy ő nevezte, a mi áruló polgárságunk – a kitéréssel, a címeikkel, az egészszel feladta ezt a tradíciót. Ő még tökéletesen értette a zsidó hagyományt, tehát neki nem volt probléma olvasni a napi szakaszt, a heti szakaszt, a tóra heti szakaszát, mert ő még zsidó nevelést kapott a Síp utcai elemiben. Az én családban az első, aki nem kapott zsidó nevelést, csak hittant, az édesapám volt. De ő is még elég komoly zsidó tudással rendelkezett, és ő meg ahhoz ragaszkodott, hogy engem a nagy ünnepeken leadott ortodox családoknak, hogy én ott éljem meg a hit bensőségét, ahogyan ő azt még az ő nagyszüleinél, a Weiszfeld Adolfnál látta. És azt akarta, hogy ezt én is lássam, hogy milyen a zsidó ünnepeknek a hangulata, milyen egy zsidó ünnep egyáltalán. Ő ezt már nem vállalta, nem érezte ennek a belső szükségességét, de azt akarta, hogy én lássam, hogy tudjam. Valószínűleg innen is van bennem, bennem személy szerint is szeretet az ortodoxok iránt, mert láttam ezeket a kulturált budapesti polgári családokat, a Spitzereket, nagykereskedő család volt a Sas utcában, akik tartották a sátoros ünnepet és tartották a szédert, és így ezen a kettőn, tehát Pészáchkor és sátoros ünnepen megélhettem ezt a bensőséget én

is. Újévkor és Hosszúnappkor mi elmentünk a zsinagógába a családdal, tehát apámmal a Dohány utcába. De ez csak két ünnep volt. Hanukkánál egyszer voltam egy másik családnál, de az nem annyira maradt meg, és ugyanakkor mi tartottuk a karácsonyt. Tartottuk a karácsonyt, karácsonyfa volt nálunk is, mint minden közép-európai, német kultúrájú országban, mert végül is Németországból jön a fenyő, és nem a Biblia területéről. És hát volt karácsony is, és a bajor nevelőnőm vitt a katolikus Teréz templomba, tehát kaptam egy komoly katolikus, hogy mondjam csak, kulturális információteemet is, így mondanám. És a bujkálás alatt is két katolikus vénkisasszony rejtegetett és tanított imára, úgy hogy hál' Isten, ebből a szempontból azért nem panaszkodhatom.

A probléma ott van, hogy a magyar zsidóság ateizmusba süllyedt vagy menekült végül is. És ennek a menekülésnek van egy valódi oka. Én úgy értékelem a '44–45-öt, hogy az a magyar zsidóság számára Isten elvesztését jelentette. A Gonoszra gonoszszággal válaszoló, ávóssá züllött, zsidóságából kivetkőzött egykori zsidóknál a „Lássuk, Uramisten, mire megyünk ketten!” pusztító kétségbeesése ártatlan zsidó polgárok, becsületes antináci ellenállók szadista kínzásához és kiirtásához vezetett. Számomra, aki zsidó maradtam, és ezáltal etikai értékeket vállaltam, égető szégyen volt, hogy a sztálinista rendszer pribékjei között egykori zsidók is buzgón ügyködtek. Általában azt szokták mondani, hogy '44–45 a haza elvesztését jelentette, és ez is igaz, de mélységében nem mérhető a metafizikai veszteséghez. A túlélők egyik része az új ateista világmegváltó gondolatba menekült, a másik pedig vagy kivándorolt vagy ilyen-olyan formában beilleszkedett a rendszerbe. A kivándorlók, ha jómódúak voltak, akkor Nyugatra mentek, mert úgyis mindenüket elvették, de volt kulturális tőkájük. Ha szegények voltak, akkor Izraelbe mentek, mert itt nem volt már erejük még egyszer mindent újrakezdeni, és mégis mindent újra kellett kezdeni, és akkor inkább ott akarták ezt tenni, ahol azt hitték, hogy biztonságban lesznek. Viszont aki maradt, annak, gondolom, legalább a fele a kádárizmus idején, mint általában a magyar középosztály, a hivatalokban, a külkereskedelemben, az állami bankokban, az ipari és kereskedelmi szövetkezetek táján helyezkedett el. Volt tehát, aki tudott élni és némi távolságot tartani. S talán a szabadfoglalkozású zsidó értelmiségi réteg is megmaradt valamilyen formában, orvosok, ügyvédek, legalábbis Pesten. A kommunizmus is egy lehetőség volt, meg az antikommunizmus is egy lehetőség volt, hogy elhelyezzék valahogy továbbra is bizonyos csoportokban az életüket. A teljesítményetika, ami valamennyire azért a neológ zsidóság egyik legszebb tulajdonságaként megmaradt, segítette őket ebben. Mert ez azért egy nagyon rétegspecifikus és nagyon jó dolog, és elsősorban a neológ zsidóságban van

meg. Az ortodoxiában is, de más irányban. Ezek a mechanizmusok tartották őket, de Isten meghalt.

A metafizikai tragédia volt a nagyobb. Az ortodoxok talán tovább tudták csinálni a dolgaikat, mert az egy rituális életforma, de onnan is azért elegendően lehettek, akik bebelszódtak, egyszerűen a katasztrófa hatására. És közülük kevesebben is éltek túl a népiertást, mert a többségük azokon a területeken élt, ahol a deportálásokat kezdték. Budapesten élhettek túl inkább, a gettóban, ám ezeknek egy része, azt gondolom, szintén otthagya az ortodoxiát. A túlélő többség tehát neológ volt, és elvesztette Istent. E veszteséget úgy élték meg, mint Isten hiányát, mint Isten nemlétét, s végtére ennek egy másfajta kifejezése a *Sorstalanság*. Ennyiből emblemikus és helyes és fontos, hogy ez nemzetközi elismerést kapott, mert itt valóban a magyar zsidóság sorsáról van szó. Az első, aki ez ellen most tiltakozna, az író lenne maga, aki ugye nem szeret reprezentatív pozícióba kerülni, és az élet iróniája, hogy most aztán végképp reprezentatív pozícióba került. Pedig ő valóban csak az a kicsi Köves Gyuri, aki ott fekszik, és aki nem tudja megmagyarázni azoknak, akik nem fekdtek ott, ha nem zsidók, és ha zsidók, akkor még kevésbé, és csak azt érzi, hogy mennyire sehova se tartozik, ugye? De hát ez most egy másik kérdés. Valószínűleg mindnyájan ezt is éreztük. A magyar kultúra iránti ragaszkodás, a magyarság iránti ragaszkodás olyan erős volt, hogy a túlélők többsége nem ment el Auschwitz után sem. És e döntés, a mégis-magyarság élménye komoly megerősítést kapott 1956-tal. Ezt a magam nevében is mondhatom. A tény, hogy a nemzet és a nép emelkedett szelleme, Rákosi, Gerő, Révai és Farkas Mihály rémuralma után az 1956-os forradalom szédületes napjaiban az antiszemitizmus legkisebb rezdüléseit is elutasította, számomra ismét – ha rövid időre is – hazát adott. Én 1956-nak köszönhettem, hogy egész életemben magyarnak is vallhattam magam.

Isten tehát elveszett, és következőképpen néha én azon gondolkodom, hogyan volt ez a nem zsidóknál. Azt hiszem, kevésbé volt nekik fontos Isten mint igazságstruktúra. Úgyhogy egyszerűen éltek, otthon voltak, megvoltak, és ez az egész kevésbé számított nekik. Nagyon ritkán éreztem a metafizikai megrendülést a nem zsidókban Magyarországon, de ott van Pilinszky... Érzem azóta is a hiányát a metafizikának, viszont érzem az azzal járó mély, mély szomorúságot és megrendülést a legpimaszabb és legaljasabb zsidóban is. Ha egyszer négy szemközt kerülsz vele, és elkezdesz beszélni, aki negyvenen, ötvenen felül van, abban bizony ez megvan. Szóval, akinek az üldözéstről a szüleitől és nem a nagyszülőktől van még némi tudása. És hát főleg azoknál, akik valahogyan átmentek a dolgon, akik túlélők, bármelyik nemzedék. Azoknak a számára ez egy egészen sötét katasztrófa volt, mert addig azért hittek Istenben. Most ez egy bizonyos rendet ad az életnek, tehát a neológok Istent mint értékstruktúrát élték és

vállalták. Ez omlott végleg össze az üldöztetésekkel és '44-gyel, és terelte a politikai baloldalra a zsidók jó részét, ahol annak előtte csak a sikertelen rétegek kötöttek ki.

De hogy a többiek, a nem zsidók mit csináltak? Beszélgetek velük, beszélgetek velük, és sosem értem pontosan, hogy hogyan élték meg a dolgokat. Valószínű, hogy Magyarország egy alapvetően vallástalan ország, és talán arról is van szó, hogy a zsidók, akik magukkal hoztak egy igazság- struktúrát a vallásukból, lassan kénytelenek voltak ezt szintén feladni, és ebből a szempontból is hozzáasszimilálódni a tömegek ideológiamentes pragmatizmusához – ha ezt finoman akarom megfogalmazni. Lehet ezt erősebben is fogalmazni, ugye. Számomra mindig kérdés volt, hogy milyen filozófiai premisszákkal él ez a nemzet. Van valami, ami segített a magyar elitnek, és ami tovább él anélkül, hogy tudnák, honnan jön, ez a görög-római győzelem-etika és kitűnésvágy, az *excellence*, a siker és a kiválóság tisztelete, a virtus, a magyar rómaiság. Ami görög-római hagyomány a magyar elitben, és végig nagyon erősen megvolt a latinitáson keresztül, elokvencia, bizonyos dolgokhoz való értés, életforma, esztétizálás. Ez a hagyomány, amely részint Rómából, részint a barokkból jön, egy kismemesi barokkból ha tetszik, leszállt mint kultúra, ez viszi talán az egészét, és ez az, ami a külsőségeken átviláglik. Nem látok más értékeremtést, más mentális struktúráteremtő értékvilágot, nem tudom, mi van más. Ez többnyire külsőségeken alapuló – sporadikus szabadságvágygal nyakon öntött –, romantizáló barokk világ.

Isten elvesztése a zsidóságnál a mai állapotokból is nagyon sok mindent megmagyaráz. Magyarázza mindenekelőtt azt, hogy nem törődnek a vallással. A zsidóságot, ha mégis újra felfogják, ők is folklórszinten fogják fel. Szóval, ha most visszajön a zsidó divat bizonyos zsidóknál, akkor az is ilyen folklórszinten és etnikai nívón jön vissza, ami szörnyű. Ez kicsit persze a cionizmusnak is az eredménye, merthogy a cionizmus is mégiscsak annyiból kultúráteremtő, hogy feltámasztott egy nyelvet, és megteremtett egy modern, demokratikus államot, és megcsinált egy országot, amely most már korántsem csupa sivatag, hanem a kis területén rengeteg épített és természeti szépség halmozódik össze. Hihetetlen nagy érdeme tehát a cionizmusnak, ismétlem, hogy a héber nyelvet feltámasztotta. És hogy ezen keresztül feltámasztotta a zsidó tudományt, a zsidósággal foglalkozó tudományt, amit az európai és amerikai egyetemeken addig szinte sehol sem tanítottak. Tehát itt hatalmas reneszánszt látunk egy időre, nem tudom meddig tart. Mert bizonyos korszakaiban az európai kultúra érdektelenséggel nézte a zsidó hagyományt, és a nem zsidók olyan érdektelenséggel nézték, ami számomra, ma visszatekintve, teljesen megdöbbentő. A cionizmus azzal, hogy élő nyelvet csinált a héberből, azzal, hogy a zsidó történelemmel mint központi tárggyal foglalkozott, na-

gyon sokat segített, kétségtelen. Segítette a zsidóságra irányuló kutatásokat szerte a világon. A cionizmussal szemben elmondtam, mi az, ami visszatartott. Tehát a szocializmus, a narodnyikizmus, a gúla, a muszklizás, a mezőgazdasági foglalkozások túlértékelése. Enyhe idegenkedés a – pardon, azt akartam mondani, hogy kolhoz, de azért ne rágalmazzunk! – a kibuc szisztémával szemben is, elszólás egyébként. Hát persze, csak ismét az a különbség, hogy a kibuc valóban önkéntes alapon szerveződik, és akkor mész el belőle, amikor akarsz. Nem könnyű, de hát semmiképpen sem fognak emiatt a Gulágra vinni, és ha ott netán kontestálsz, és másokat mondasz, rád hagyják, hogy őrült vagy, de retorziók nem lesznek. Persze az elszólás nem véletlen, a kibuc ugyanonnan jön, ugyanabból az utópiarendszerből, mint a narodnyikok. Én Nordauval, mondtam már, ebben a kérdésben nem tudok egyetérteni. És hozzáteszem, hogy Nordau nem volt sivatag-fixált. Ő még alternatívában gondolkodott, és Ugandát is el tudta képzelni. Nekem nincs erről véleményem. Lehet, hogy Uganda jobb lenne, de hát kétségtelen, hogy a bibliai gondolat erősen élt, és a zsidók, ha valahová, akkor csak a Szentföldre akartak menni.

Ezért is lett volna nehéz mást álmodni.